

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Republiek op drift? Le Petit Journal, Le Temps en de republikeinse kritiek op de Franse democratie, 1887-1893

Janssen, J.A.

Citation

Janssen, J. A. (2023, February 16). *Republiek op drift?: Le Petit Journal, Le Temps en de republikeinse kritiek op de Franse democratie, 1887-1893*.

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from:

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Inleiding

In zijn vuistdikke overzichtswerk *The Transformation of the World* (*Die Verwandlung der Welt*) beschrijft de historicus Jürgen Osterhammel het einde van de negentiende eeuw als een periode van ongekennde beweging van personen, goederen en kapitaal.¹ Voor Frankrijk, destijds Europa's eerste parlementaire democratie gebaseerd op algemeen mannenkiesrecht, was dit zeker het geval. Het was een woelige tijd, vol diepe sociale veranderingen, culturele bloei, nationalisme, kolonialisme, nieuw kapitalisme en opkomend socialisme. Of, zoals de Roemeens-Brits-Amerikaanse historicus Eugen Weber het formuleerde: 'a restless, anxious, uneasy time.'² Maar wat de periode wellicht nog het meest onderscheidt is de hevige politieke polarisatie en de opeenvolging van crises.

Het begin van de Franse Derde Republiek (1870-1940) was al tumultueus geweest: zij verrees op de as van het Tweede Keizerrijk, na de verloren oorlog tegen Pruisen. Nauwelijks een half jaar na het uitroepen ervan in september 1870 kreeg de regering bovendien al te maken met de Parijse Communeopstand. Nadat de republikeinse staatsvorm in 1875 per constitutioneel amendement ook formeel was verankerd volgde een tijd van relatieve rust, maar zeker in de jaren 1880 ontbrak het niet aan crises van formaat.³ Zelfs als we de chronische politieke instabiliteit – alleen al tot 1914 zagen zo'n zestig regeringen het licht –, de strijd tussen staat en kerk en de stakingen buiten beschouwing laten, dan vallen in deze categorie nog vóór de eeuwwisseling zeker vier episodes te noemen. In chronologische volgorde waren dat het boulangisme, de Wilsonaffaire, het Panamaschandaal en de Dreyfusaffaire.⁴

Afgemeten aan hun maatschappelijke impact en hevigheid springen het boulangisme, een anti-establishment beweging die zich concentreerde rond de populaire generaal Georges Boulanger, en de Dreyfusaffaire eruit.⁵ Toch onderscheiden de eerste drie in de vorige alinea

¹ Jürgen Osterhammel, *The transformation of the world. A global history of the nineteenth century* (Princeton (NJ) 2014).

² Eugen Weber, *France, Fin de Siècle* (Cambridge MA en Londen 1986) 125.

³ Vgl. James R. Lehning, die de eerste twee decennia met gevoel voor understatement 'a period of relative peace' noemt. Lehning, *To be a Citizen. The Political Culture of the Early French Republic* (Ithaca 2001) 10. Relatief vreedzaam was de periode wel, maar verre van kalm. Dat moge ook blijken uit het vervolg. NB. Het geciteerde paginanummer (idem voor andere, navolgende verwijzingen naar dit boek) verwijst naar de online publicatie, te raadplegen via: <https://doi-org.ezproxy.leidenuniv.nl/10.7591/9781501727603>

⁴ Zie Michel Winock, *La Fièvre Hexagonale. Les grandes crises politiques 1871-1968* (Parijs 1986). Zie ook Weber, *France, Fin de Siècle*, 125. NB. Het boulangisme begon vóór de Wilsonaffaire, maar duurde nog zeker tot een jaar na die affaire voort.

⁵ Zie ook Michael Curtis, *Three against the Third Republic. Sorel, Barrès and Maurras* (New Jersey 1959) 23. NB. Het genoemde paginanummer verwijst naar de online publicatie (2015), alleen te bereiken na inlog:

genoemde crises zich op een belangrijk punt van de casus Dreyfus. Die beruchte affaire, waarin een Joodse kapitein valselijk van hoogverraad werd beschuldigd en daarvoor ook werd veroordeeld, ontstond in het leger.⁶ Voor de zogeheten anti-Dreyfusards stond vooral de Franse nationale en militaire eer op het spel, voor de Dreyfusards waarheid en gerechtigheid.⁷ Het politieke systeem – de parlementaire democratie – stond niet in de eerste plaats ter discussie, waar dit bij de andere crises wel zo was, althans directer.

Zo werd door het Wilonschandaal de in 1885 herkozen president van de Republiek Jules Grévy eind 1887 gedwongen om af te treden. Dit vanwege onthullingen over de corruptiepraktijken van zijn schoonzoon, de republikeinse afgevaardigde Daniël Wilson. Samen met enkele medeplichtigen had die zijn invloed te gelde gemaakt door in ruil voor aanzienlijke geldsommen hoge Franse onderscheidingen (*Légion d'honneur*) te bemachtigen voor zijn cliënten. Het schandaal veroorzaakte grote verontwaardiging en woede bij het publiek. ‘Afgevaardigden aan de lantaarn! We hangen ze op!’ zong een boze Parijse menigte die zich bij het Kamergebouw (*Palais Bourbon*) had verzameld. Ook werkte het Wilonschandaal de opkomst van het boulangisme in de hand.⁸

Spil in die beweging was generaal en voormalige minister van Oorlog Georges Boulanger, die vanwege zijn oorlogszuchtige taal richting Duitsland en zijn grote populariteit als minister aan de kant was gezet.⁹ Gesteund door een keur aan tegenstanders van de republikeinse machthebbers begon hij vervolgens een politieke solocarrière, niet zonder succes. Boulanger hekelde de politieke elite en bepleitte onder meer de afschaffing van het parlementaire stelsel en een dominantere rol voor een gekozen president.¹⁰ Hij viel het parlement aan wegens zijn vermeende gebrekkige representativiteit en noemde afgevaardigden ineffectief en corrupt. In een bepaald opzicht was dit nieuw, in feite was Frankrijk het eerste Europese land waar de institutionele vertegenwoordigende democratie werd verweten om juist dat na te laten waarvoor ze uiteindelijk in het leven was geroepen: de behoorlijke behartiging van de belangen van de gewone bevolking.

<https://doi-org.ezproxy.leidenuniv.nl/10.1515/9781400879281>

⁶ Pierre Miquel, *L’Affaire Dreyfus* (Parijs 1959).

⁷ Michel Winock, *La Droite* (Parijs 2008) 97. Zie ook Vincent Duclert en Henry Russo, *La République imaginée 1870-1914* (Parijs 2010) 348 en 382.

⁸ Maurice Agulhon, *La République 1880-1932*, I (Parijs 1990) 64; ‘Ah! Ça ira, ça ira, les députés à la lanterne! Ah! Ça ira, ça ira, les députés, on les pendra!’ Geciteerd uit Jean-Yves Mollier, *Le Scandale de Panama* (Parijs 1991) 34.

⁹ Agulhon, *La République*, 63 en 65. NB. Boulanger maakte deel uit van de kabinetten Freycinet en Goblet (1886-1887). In mei 1887 hield premier Rouvier hem echter buiten zijn nieuwe kabinet.

¹⁰ Het boulangisme wordt uitgebreid behandeld in het eerste hoofdstuk.

Het boulangisme wordt dan ook beschouwd als de eerste Franse nationale populistische beweging.¹¹ Zowel deze constatering als het feit dat het populisme ook zal terugkeren in een van de deelvragen van dit proefschrift, noodzaakt hier een nadere beschouwing van de literatuur over het fenomeen, die de afgelopen twee decennia een ware bloei doormaakte.¹² In de Franse historiografie verscheen de term in de jaren 1980, in de context van het nationaal-populisme. De academische interesse werd aangewakkerd door de lotgevallen van Jean Marie Le Pens Front National.¹³ Buiten Frankrijk was het op dat moment al onderwerp geweest van diverse academische publicaties.¹⁴ Hoewel de aanpak en de onderscheiden typen verschillen wordt over het algemeen wel benadrukt dat populisme niet met een specifiek politiek regime is verbonden, noch is het een vast omschreven ideologie. Eerder betreft het een politieke trend of stijl die zich kan hechten aan een wisselende ideologische inhoud.¹⁵

Toch is er volgens sommigen wel degelijk een essentie. Volgens de vooraanstaande Franse socioloog en historicus Pierre Rosanvallon in een recent boek is er in de literatuur te veel gekeken naar de oorzaken en naar wat het populisme uitdrukt of waarvan het een symptoom is, terwijl theorievorming over het wezen ervan erbij is ingeschoten. Hij benadrukt de coherente en positieve, niet louter afwijzende inhoud van het populisme.¹⁶ Ook schetst hij,

¹¹ Dupuy, *La politique du peuple*, 7, 178 en 181. Dupuy noemt dit traditionele gezichtspunt, maar onderstreept ook de continuïteit tussen dit populisme van de late jaren 1880 en (historische voorbeelden van) wat hij ‘la politique du peuple’ noemt (zie bijv. 181, 212, 228). Over populisme als een van de aspecten van het boulangistische anti-parlementarisme, zie Jean Garrigues, ‘Le boulangisme est-il antiparlementaire?’, *Parlement(s), Revue d’histoire politique*, no. HS 9 (2013/3), 49-58.

¹² Zie bijv. Paul Taggart, *Populism* (Buckingham etc. 2000); Pierre-André Taguieff, *L’illusion populiste. De l’archaïque au médiatique* (Parijs 2002); John Lukacs, *Democracy and Populism. Fear and Hatred* (New Haven, CT etc. 2005); te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*; Sergiu Gherghina, Sergiu Mișcoiu and Sorina Soare (eds.), *Contemporary Populism. A Controversial Concept and its Diverse Forms* (Newcastle upon Tyne 2013); Hanspeter Kriesi en Takis S. Pappas (eds.), *European Populism in the Shadow of the Great Recession* (Colchester UK 2015); Jan-Werner Müller, *What is Populism?* (Philadelphia 2016); Cas Mudde, *On Extremism and Democracy in Europe* (Abingdon, Oxon 2016); Rovira Kaltwasser, Taggart, Ochoa Espejo and Ostiguy (eds.), *The Oxford Handbook of Populism* (Oxford 2017). In het *Oxford Handbook*, voor een algemene discussie van populisme, zie met name Cas Mudde, ‘Populism. An Ideational Approach’, 27-47; Pierre Rosanvallon, *Le siècle du populisme* (Parijs 2020).

¹³ Prominent in dit opzicht is Jean-André Taguieff, ‘La rhétorique du national-populisme’, *Mots*, No. 9, Oktober 1984 (113-139).

¹⁴ Onder meer Ghita Ionescu en Ernest Gellner (eds.), *Populism: its meanings and national characteristics* (Londen 1969) en Margaret Canovan, *Populism* (New York en Londen 1981).

¹⁵ Pierre-André Taguieff, ‘Le populisme et la science politique. Du mirage conceptuel aux vrais problèmes’, *Vingtième Siècle*, No. 56, Oktober-december 1997, 4-33 (8-10); Marco Tarchi, ‘Populism and Political Science: How to get rid of the “Cinderella Complex”’ in: Gherghina, Mișcoiu en Soare (eds.), *Contemporary Populism*, 114-137 (115-116); Paul Taggart, *Populism*, 4; Henk te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 245.

¹⁶ Rosanvallon, *Le siècle du populisme* (Parijs 2020) 11. Wat de zaak volgens Rosanvallon ingewikkeld maakt is dat de populisten zelf op enkele uitzonderingen na niet grondig hebben geanalyseerd waar ze zelf uitdrukking aan geven, en het populisme aldus en in tegenstelling tot de grote ideologieën van voorgaande eeuwen zoals het liberalisme, het socialisme, het communisme en zelfs het anarchisme niet is verbonden met (auteurs van) fundamentele analytische oeuvres.

voordat hij de geschiedenis induikt, een ideaaltype. Daarin vinden we allereerst een conceptie van het volk (gezien als een eenheid die tegenover de rest staat: wij tegen zij). Ook is er een preferentie voor directe democratie, die bepalend is voor legitimiteit en een spontane uitdrukking van de algemene wil. Er is een voorkeursvorm van representatie, met de leider als belichaming van de beweging en tegelijkertijd van het volk; een economische politiek en een filosofie van de economie, te weten nationaal-protectionisme, evenals een belangrijke, mobiliserende rol voor passies en emoties in het publieke debat.¹⁷ Daarnaast acht Rosanvallon het nuttig om een aantal zaken te onderkennen. Allereerst het bestaan van een ‘populistische atmosfeer’ of tendens (‘une atmosphère de populisme’) in de wereld van vandaag, buiten de specifieke verschijningsvormen van het fenomeen; voorts het verschil tussen populistische bewegingen en populistische regimes (het bestaan van een breed spectrum met betrekking tot die laatste); tenslotte het voorkomen van zowel een politiek linkse als een rechtse vorm van populisme: te onderscheiden in regimes, maar steeds minder in doctrinaire verschillen, althans in Frankrijk en Italië.¹⁸

We kunnen de beschrijving concreter maken. Om te beginnen door te zeggen dat populisme vaak door sociale klassen heen snijdt en de tegenstelling poneert van het volk versus de politieke machthebbers of elite. De retoriek van het populisme draait dikwijls om schuld van die elite of het establishment en lof voor het eenvoudige, eerlijke volk; het neigt er dan ook toe om wantrouwend te staan ten opzichte van indirecte machtsuitoefening. In plaats daarvan wordt een direct appèl op het volk gedaan. Politieke legitimiteitscrises faciliteren zijn opkomst.¹⁹

Ondanks de ideologische flexibiliteit in de praktijk kunnen we zelfs nog verder gaan.²⁰ Uitgaande van een corpus aan academische literatuur stelt de politieke wetenschapper Marco Tarchi een rudimentaire definitie voor. Hij beschrijft het populisme als ‘een specifieke geestesgesteldheid die samenhangt met een visie op de sociale orde die is gebaseerd op het geloof in de aangeboren deugden van het volk, waarvan het primaat wordt geclaimd als de

¹⁷ Rosanvallon, *Le siècle du populisme*, 14 en passim. Volgens Rosanvallon varieert het per (historisch of hedendaags) geval in hoeverre de elementen voorkomen.

¹⁸ Ibidem, 71 e.v. Genoemde tendens zou dan wijzen op een brede aantrekkingskracht van het populisme, niet in de laatste plaats veroorzaakt door de zwakke intellectuele kritieken en de afwezigheid van een aantrekkelijk politiek alternatief (dat de beloftes van het populisme kan matchen).

¹⁹ Taguieff, ‘Le populisme et la science politique. Du mirage conceptuel aux vrais problèmes’, 8-10.

²⁰ Terwijl hij erkent dat het populisme geen coherent wereldbeeld impliceert, beargumenteert Tarchi op overtuigende wijze (net als Rosanvallon) de ‘unitary essence’ of essentiële kern van populisme en presenteert een gedegen en heldere (hier ontbreekt het bij Rosanvallon nog wel eens aan) analyse van het fenomeen. Marco Tarchi, ‘Populism and Political Science: How to get rid of the “Cinderella Complex”’ in: Gherghina, Mișcoiu and Soare (eds.), *Contemporary Populism*, 114-137.

bron van de legitimiteit voor politieke en overheidsactie.²¹ Tarchi benadrukt diverse belangrijke kenmerken.²² Voor populisten is *het volk* een geïdealiseerde, homogene entiteit. Dit impliceert geen zoektocht naar of strijd voor gelijkheid. Sociale verschillen (hierarchieën) worden geaccepteerd, mits als organisch of natuurlijk beschouwd. De politieke elite wordt daarentegen verguisd en geacht de macht uit te oefenen voor eigen gewin.²³ Volgens Cas Mudde is het onderscheid tussen het pure volk en de gecorrumpeerde elite het kernidee van het populisme, dat hij definieert als ‘een ideologie die de maatschappij als uiteindelijk verdeeld ziet in twee homogene en vijandige groepen, “het pure volk” versus “de corrupte elite”’, en die meent dat politiek een uitdrukking behoort te zijn van de volonté generale of algemene wil van het volk.²⁴

Tarchi schrijft dat de politiek volgens de populistische logica moet worden gezuiverd en de vijanden van het volk, met name de politieke elite, partijen, professionele politici, intellectuelen en de bureaucratie, verdreven en een leiderschap geïnstalleerd waarin het volk zich herkent, dat zijn kwaliteiten weerspiegelt en zijn aspiraties accommodeert. Ongeacht de variaties in het populisme, meent Tarchi, ‘blijft de populistische boodschap inhoudelijk dezelfde: de gemeenschap moet samenkomen, de wonden hechten die zijn toegebracht, de leiding nemen over de samenleving die in onervaren of oneerlijke handen is gevallen, zijn gezonde verstand opleggen, de verloren cohesie hervinden, reageren op de risico’s van desintegratie of verval, en de voorschriften van natuurlijke orde herbevestigen. De vijanden van het volk verzetten zich hevig tegen het bereiken van deze doelen.’²⁵

²¹ ‘A specific forma mentis, connected to a vision of the social order that is based on a belief in the innate virtues of the people, whose primacy is claimed as the source of the legitimacy for political and governmental action.’ Geciteerd uit: Tarchi, ‘Populism and Political Science: How to get rid of the “Cinderella Complex”’, 123. Tarchi noemt verschillende manieren waarop het concept kan worden uitgelegd: bijv. als een politieke stijl of als een formule van legitimatie. De noodzaak van verdere verheldering van de term populisme onderstrepd gaat Tarchi in op de vraag aan wie of wat de term volk in de gegeven definitie refereert.

²² Ibidem, 125-137 (zie met name 125-128).

²³ Zie ook Müller, die schrijft dat ‘populisten zelf politieke moraliteit vaak in termen van werk en corruptie zien’ (‘populists themselves often conceive of political morality in terms of work and corruption’). Müller, *What is Populism?* 23.

²⁴ ‘An ideology that considers society to be ultimately separated into two homogeneous and antagonistic groups, “the pure people” versus “the corrupt elite”, and which argues that politics should be an expression of the volonté générale (general will) of the people.’ Geciteerd uit: Mudde, *On Extremism and Democracy in Europe*, 58 en 68. Cas Mudde, ‘Populism. An Ideational Approach’ in: Rovira Kaltwasser e.a. (eds.), *The Oxford Handbook of Populism* (Oxford 2017), 27-47 (29). Zie ook Cas Mudde, ‘The populist zeitgeist’, *Government and Opposition* 39 (4), 2004: 541-63 (543).

²⁵ ‘The substance of the populist message remains the same: the community must come together, stitch the wounds that have been inflicted upon it, assume direct leadership of the society that has fallen into inexperienced or dishonest hands, impose its good sense, find its lost cohesion, react to the risks of disintegration or decay, and reaffirm the precepts of the natural order. The enemies of the people fiercely oppose the achievement of these objectives.’ Geciteerd uit: Tarchi, ‘Populism and Political Science: How to get rid of the “Cinderella Complex”’, 127.

Müller wijst erop dat populisten de fragmentatie van de gemeenschap verafschuwen. Ze koesteren juist de notie van een verenigd geheel. ‘Dit ideale volk wordt vervolgens geacht moreel puur te zijn en onfeilbaar wat betreft zijn wil’ en om slechts één echte vertegenwoordiger te hebben: de populistten.²⁶ Volgens Tarchi is de essentie van de populistische mentaliteit een wantrouwen van alles dat niet in ‘de dimensie van onmiddellijkheid, eenvoud, gewoonten en tradities’ past.²⁷ Müller merkt echter op dat in de populistische logica, hoewel populisten pretenderen uit naam van *het* volk te spreken, niet alle inwoners ook als behorend tot dat zelfde volk worden gerekend.²⁸

De Franse politiek filosoof Taguieff maakt in een al wat oudere studie een nuttig onderscheid tussen aan de ene kant populisme als protest en aan de andere kant populisme als vorm van identitaire politiek, oftewel een *populisme protestataire* en een *populisme identitaire*.²⁹ De twee kunnen naast elkaar bestaan, ook binnen dezelfde beweging, toch zijn er verschillende thema’s, elk vergezeld van een bepaald vocabulaire, die horen bij de ene of juist bij de andere vorm. Zo wordt de *populisme protestataire* volgens Taguieff gekenmerkt door een aversie tegen elites, vertrouwen in het volk, wantrouwen jegens een vertegenwoordigend systeem, het idee van een volksappèl via een referendum, personificatie van de macht door middel van een charismatische, viriele en eerlijke leider, een discours dat sociale klassen overstijgt en een nadruk op nationale eenheid.³⁰

Hoewel dit type populisme zeker een bepaalde gedeelde (conceptie van) identiteit veronderstelt, is die identiteit geen politieke strijdkreet en geen grond die wordt gebruikt om een groep of groepen buiten het collectief te sluiten. Eerder plaatst het de eenvoudige,

²⁶ ‘This ideal people is then presumed to be morally pure and unerring in its will.’ Geciteerd uit: Müller, *What is Populism?*, 20.

²⁷ ‘The dimension of immediacy, simplicity, the direct and visible relationship with reality, customs and traditions.’ Geciteerd uit: Tarchi, ‘Populism and Political Science: How to get rid of the “Cinderella Complex”’, 128.

²⁸ Müller, *What is Populism?*, 21. Vgl. Mudde, *On Extremism and Democracy in Europe*, 58. Hoewel Müller een onderscheid maakt tussen populistten en rechtse populistten is zijn visie expliciet essentialistisch: als aan bepaalde voorwaarden niet is voldaan, dan is volgens hem geen sprake van populisme. Bijvoorbeeld als niet wordt geclaimd dat men namens het volk als geheel spreekt. Hetzelfde geldt voor een kritiek van elites. Het probleem van een essentialistische visie is echter dat het kan leiden tot het over het hoofd zien van gevallen die, hoewel wellicht geen pure voorbeelden, nog steeds in het populistische spectrum vallen. Zie verder de hoofdttekst.

²⁹ Pierre-André Taguieff, ‘Le Populisme’, *Universalis* 1996 (Parijs: Encyclopedia Universalis) 118-125; Taguieff, ‘Le populisme et la science politique. Du mirage conceptuel aux vrais problèmes’, 21; Taguieff, *L’illusion populiste*, 125-135. Vgl. Michel Winock, ‘Populismes français’, *Vingtième Siècle*, No. 56, October-December 1997, 77-91. Winock gebruikt het onderscheid in zijn analyse van het boulangisme, de geschriften van Édouard Drumont en het optreden van de Antisemitische Liga.

³⁰ Michel Winock, ‘Populismes français’, 80. Winock’s opsomming – hier gebruikt – is gebaseerd op Taguieffs beschrijving van *populisme protestataire*. Het vermeende anti-elitarisme moet echter worden genuanceerd. Zoals Tarchi stelt is het niet het bestaan van een elite als zodanig wat populistten verafschuwen, maar hun gebrekkige accommodatie van de wensen van het gewone volk, het electoraat waaraan ze hun macht ontleen. Tarchi, ‘Populism and Political Science: How to get rid of the “Cinderella Complex”’, 128.

bescheiden burger tegenover de machthebbers. Het volk wordt gezien als een *demos*.³¹ Wat zoveel zegt als: allereerst verbonden door geografie in plaats van door etniciteit of afstamming. Het *populisme identitaire* daarentegen maakt van identiteit een speerpunt: in plaats van met de gewone burger versus de elite is het eerder bezig met het willen beschermen van een vermeende collectiviteit, een collectieve nationale identiteit van het volk.³² Die identiteit, gebaseerd op historische ervaring, cultuur en (met name) etniciteit, wordt beschouwd als bedreigd door ‘de ander.’ Het volk wordt als een *ethnos* gezien: er is meer nodig dan alleen geografie om het te definiëren. Zo wordt de mogelijkheid van een verdeling gecreëerd. ‘De ander’, hoewel mogelijk een landgenoot of landgenote, wordt als een vreemdeling beschouwd, iemand die niet bijdraagt aan de natie maar ervan profiteert, er dus op parasiteert en haar intussen ook corrumpeert, met als doel om het nationale collectief te verzwakken. Waar de identiteit van die vreemdeling kan verschillen, uit dit type populisme zich doorgaans middels xenofobie. In Frankrijk verscheen het voornamelijk in de vorm van antisemitisme.³³

We keren terug naar het boulangisme. Dat onderstreepte dat de Franse parlementaire democratie een keur aan verstokte vijanden had. De boulangistische crisis was zeker niet de laatste keer dat die vijandschap opvlamde. Nauwelijks was de Derde Republiek in rustiger vaarwater beland of het vertrouwen in de politiek en politici liep opnieuw een forse deuk op, toen in november 1892 in de Kamer van Afgevaardigden (*Chambre des Députés*) beschuldigingen werden geuit over grootschalige corruptie onder een grote groep republikeinse parlementariërs; zij zouden enkele jaren daarvoor zijn betaald om voor een wet te stemmen die gunstig was voor de Panama-onderneming, die als het doel had het creëren van het gelijknamige kanaal. Het betrof zowel afgevaardigden als senatoren. Een verhit debat volgde, waarmee het startschot werd gegeven voor wat bekend zou komen te staan als de Panama-affaire, het grootste financiële schandaal van de Derde Republiek.

Hoewel de mensen in een democratie misleid kunnen worden, schreef de achttiende-eeuwse revolutionair Camille Desmoulins, houden ze van de deugd, terwijl in een monarchie schurken de toon zetten.³⁴ Voor velen bewees het Panamaschandaal dat dit allesbehalve evident was: zetten niet juist in een democratie schurken de toon? ‘Als er, na de onthullingen over alle parlementaire boevenstreken, geen revolutie, opstand of tenminste straatprotesten

³¹ Taguieff, ‘Le populisme et la science politique. Du mirage conceptuel aux vrais problèmes’, 23.

³² Winock, ‘Populismes français’, 81; Taguieff, ‘Le populisme et la science politique. Du mirage conceptuel aux vrais problèmes’, 21.

³³ Winock, ‘Populismes français’, 81.

³⁴ Camille Desmoulins, *Le Vieux Cordelier* (Parijs, eerste ed. 1793-1794; 1936) 68.

zullen zijn', noteerden schrijvers Edmond en Jules de Goncourt op 24 december 1892 in hun dagboek, 'dan bewijst dat dat Frankrijk een verzwakte natie is, klaar om te bezwijken aan anarchie of buitenlandse verovering.'³⁵ Het was in 1888 begonnen met een faillissement, dat lang na-etterde. In de herfst en winter van 1892 veranderde het narratief, toen twee de regering vijandig gezinde kranten, *La Cocarde* en *La Libre Parole*, olie op het vuur gooiden. De zaak veranderde in een schandaal, dat volgens sommigen de potentie had om het voortbestaan van de republiek zelf op het spel te zetten.

Anders dan de Dreyfusaffaire hadden de Wilson- en Panamaschandalen net als het boulangisme in zekere zin het politieke bestel zelf als inzet. Dat wil zeggen, de republikeinse vorm en instituties werden door tegenstanders aangewezen als oorzaak van de politieke en maatschappelijke problemen en om die reden ter discussie gesteld: ook al had de democratie met de vestiging van de Derde Republiek een overwinning behaald, de buit was nog geruime tijd niet veilig. Zeker tot de eeuwwisseling lagen er kapers op de kust. In feite was de legitimiteit van de republikeinse instituties allesbehalve algemeen geaccepteerd.³⁶ Het Wilsonschaandaal, het boulangisme en het Panamaschaandaal vormen wat dit betreft dieptepunten voor de jonge Derde Republiek. Gelet op deze drie grote, elkaar opvolgende crises die in wezen betrekking hadden op dezelfde kwestie, te weten het functioneren van de Franse parlementaire democratie, gelden de jaren 1887-1893 vanuit het perspectief van het democratische bestel dan ook als buitengewoon uitdagend. Daarom is dit een interessante periode om nader te onderzoeken: hoe doorstond de relatief onervaren parlementaire democratie deze beproeving?

Juist in dat soort turbulente tijden, is de aanname van dit onderzoek, zullen we in het publieke debat discussies over een politiek systeem tegenkomen. Deze aanname sluit aan op de literatuur over politieke schandalen.³⁷ Die kunnen – naast andere effecten –³⁸ onthullend

³⁵ 'Si, à la suite des révélations de toutes les canailleries parlementaires, il n'y a pas une révolution, une émeute, au moins un bouillonnement de la rue, ça prouvera que la France est une nation qui n'a plus de fer dans le sang, une nation anémiée, bonne pour la mort par l'anarchie ou par la conquête étrangère!' Geciteerd uit: Edmond and Jules de Goncourt, *Journal. Mémoires de la vie littéraire 1891-1896. Tome IV* (Parijs 1956) 338.

³⁶ Vgl. Henk te Velde, *Sprekende politiek. Redenaars en hun publiek in de parlementaire gouden eeuw* (Amsterdam 2015) 246. Ondanks de vestiging in 1870 slaagden republikeinen er de facto pas in 1879-1880 in om de politieke macht te grijpen (zie hoofdstuk één). In de jaren 1890 en 1930 laaide de onvrede in de Derde Republiek echter weer op.

³⁷ Hoewel er wel sprake is van toenemende interesse onder historici is de studie van de kenmerken en ontwikkeling van politieke schandalen primair het domein van de sociologie. Voor recentere publicaties, zie Frank Bösch, *Öffentliche Geheimnisse. Skandale, Politik und Medien in Deutschland und Großbritannien 1880-1914* (München 2009); Jens Ivo Engels, Frédéric Monier en Natalie Petiteau, *La politique vue d'en bas. Pratiques privées, débats publics dans l'Europe contemporaine, XIXe-XXe siècles* (Parijs 2012); Olivier Dard e.a., *Scandales et corruption à l'époque contemporaine* (Parijs 2014); Frédéric Monier, Olivier Dard en Jens Ivo Engels, *Patronage et corruption politiques dans l'Europe contemporaine* (Parijs 2014); Frédéric Monier, *Corruption et politique: rien de nouveau?* (Parijs 2011); Claude Dufresne, *Les affaires de la IIIe République*

zijn voor een botsing van morele en politieke waarden en getuigen van een bepaalde dominante politieke moraal.³⁹ Maar ze kunnen óók dienen als startschot voor institutionele of maatschappelijke debatten over de merites van een politiek systeem, of over specifieke onderwerpen.⁴⁰

Dat laatste geldt zeker voor de boulangistische crisis, waarin de democratie – voor het eerst binnen een Europese parlementair-democratische context – de maat werd genomen. Maar het gaat eveneens op voor de Wilson- en Panama-affaires, die zoals gezegd het hart raakten van de democratie: de volksvertegenwoordiging. Omdat deze drie politieke crises inhoudelijke overlap vertoonden en zich in hetzelfde tijdsgewricht voordeden, worden ze in dit onderzoek gebruikt om het fundamentele debat te belichten dat ze veroorzaakten: het debat over het functioneren van het republikeinse systeem, oftewel de vertegenwoordigende democratie op basis van algemeen mannenkiesrecht met een indirect gekozen president als staatshoofd.

Een deel van dit debat is bekend. Vanaf het prille begin kampte de Derde Republiek met principiële tegenstanders en was de democratie controversieel.⁴¹ Zo meenden de monarchisten dat Frankrijk door een koning diende te worden geleid. Gezamenlijk stuurden ze aan op een terugkeer van de monarchie oftewel een restauratie, ook al konden ze het onderling niet eens worden over de erfelijke lijn waaruit die koning moest voortkomen: Orléans of Bourbon. Bonapartisten op hun beurt verlangden naar een heerser uit het

(Parijs 2008); Damien de Blic, 'Cent ans de scandales financiers en France. Investissement et désinvestissement d'une forme politique', in: Luc Boltanski e.a. (eds.), *Affaires, scandales et grandes causes. De Socrates à Pinochet* (Parijs 2007). John Garrard beschrijft schandalen als 'points of social declaration and declamation, with much to tell us about the society and/or political system wherein which they occur.' Garrard, 'Scandals: a tentative Overview', in: James Moore en John Smith (eds.), *Corruption in Urban Politics and Society, Britain 1780-1950* (Aldershot 2007) 23-40, aldaar 30. Voor een historisch overzicht dat op Frankrijk is toegespitst, zie Jean Garrigues, *Les scandales de la République: de Panama à l'affaire Cahuzac* (Parijs 2013).

³⁸ Zie hierover bijv. Scott Brenton, 'Scandals as a Positive Feature of Liberal Democratic Politics: A Durkheimian perspective', *Comparative Sociology* 11 (2012) 815-844. Volgens Brenton worden door schandalen de normen voor geaccepteerd gedrag aangescherpt, wat zuiverend zou werken; Engels en Monier wijzen op de rol van politieke schandalen als sleutelmomenten bij de vorming en transformatie van ethische systemen. Engels en Monier, 'Pour une histoire comparée des faveurs et de la corruption: France et Allemagne (XIXe-XXe siècles)', 129.

³⁹ Paul Jankowski, *Shades of Indignation. Political Scandals in France, Past and Present* (New York 2008) 6; Vgl. Sighard Neckel, 'Political Scandals. An Analytical Framework', *Comparative Sociology* 4 (2005) 105: 'Scandals are thus the unintended side-effects of the symbolic rules of political representation in societies with an unequal public distribution of power. They are triggered (...) when (...) moral obligations are violated by those who, as political representatives, represent the principal moral obligations towards society as a whole.'

⁴⁰ Over corruptiedebatten als bevragingen of discussies van politieke systemen, zie Jens Ivo Engels, 'Revolution und Panama. Korruptionsdebatten als Systemkritik in Frankreich vom 18. Jahrhundert bis zur Dritten Republik', in: Jens Ivo Engels, Andreas Fahrmeir en Alexander Nützenadel (eds.), *Geld, Geschenke, Politik: Korruption im neuzeitlichen Europa* (München 2009) 143-174.

⁴¹ Vgl. Lehning, *To be a Citizen*, 1. 'It was from the start a controversial and contested regime.' Lehning doelt hier primair op de monarchistische en bonapartistische tegenstanders, maar behandelt later uitgebreid de interne, republikeinse meningsverschillen.

Napoleontische huis en naar een dominante uitvoerende macht, liefst gepaard met volksraadplegingen.

Beide groepen koesterden een diepe haat tegen de parlementaire democratie. Die, oordeelden ze, miste legimiteit, en hoewel ze haar uiteindelijk zouden accepteren, gebeurde dat doorgaans eerder uit praktische noodzaak dan uit overtuiging en nooit met veel enthousiasme. Velen op 'rechts' bleven de republikeinse democratie als een historische fout zien, op zijn best een tijdelijke situatie; een middel om hun niet per se democratische doelen te bereiken. Die laatste verschilden, maar een vertegenwoordigende democratie met het parlement als zwaartepunt van de wetgevende macht was er nooit een van.⁴²

De socialisten op hun beurt zagen de Derde Republiek vooral als een bourgeois structuur die was ontworpen om de arbeidersklasse te onderdrukken. Hun opkomst begint in de jaren 1890. In dezelfde periode zag ook een nationalistische machtskritiek het licht. Een deel van politiek rechts beschouwde de Republiek als een project van protestanten, Joden en vrijmetselaars, dat niet het ware of echte Frankrijk vertegenwoordigde maar in plaats daarvan buitenlandse belangen diende.⁴³ Sommigen waren bovendien van mening dat een parlementair, democratisch Frankrijk militair gezien nooit opgewassen zou zijn tegen het Duitse Keizerrijk, zodat de felbegeerde revanche voor het verlies van Elzas en Lotharingen zou uitblijven.⁴⁴

Tegenstanders van de Derde Republiek probeerden voorts aan te haken bij een breder gedeeld gevoel van teleurstelling over de parlementaire democratie, waarvan de nadelen duidelijk begonnen te worden. In theorie was het Franse parlement haast almachtig, als reactie op het Tweede Keizerrijk werd in de constitutie van 1875 de uitvoerende macht ondergeschikt gemaakt aan de wetgevende.⁴⁵ In de praktijk sloeg verdeeldheid de klok en werd het parlement gedomineerd door een niet aflatende machtsstrijd tussen de verschillende facties die met enige regelmaat van samenstelling veranderden. Ondanks het algemeen mannenkiesrecht bleven het parlement en de parlementaire cultuur voorbehouden aan de

⁴² Maurice Agulhon merkt op dat een aanzienlijk deel van de Franse conservatieven openlijk contrarevolutionaire (1789) denkbelden uitte. Agulhon, *La République 1880-1932*, 11. Vgl. Jean-François Sirinelli (ed.), *Histoire des droites en France*, (Parijs 1992), passim.

⁴³ Een idee dat bijv. werd gecultiveerd door de invloedrijke monarchistische schrijver Charles Maurras. Marc Ferro, *Histoire de France* (Parijs 2009) 318; Philip Nord, *The Republican Moment. Struggles for democracy in nineteenth-century France* (Cambridge MA en Londen 1998) 245. NB. Voor politiek rechts waren de jaren 1873-1877 een stuk draaglijker. Na het einde van de centrumregering onder leiding van Adolphe Thiers werd het zogeheten regime van morele orde (zie hoofdstuk één) gevestigd en werd er alweer gepraat over een restauratie. In deze jaren woekerde de onvrede vooral onder de liberale middenklasse.

⁴⁴ Ferro, *Histoire de France*, 318.

⁴⁵ Raymond Carré de Malberg, *La loi, expression de la volonté générale. Étude sur le concept de la loi dans la Constitution de 1875* (Parijs 1931) 196.

hoogopgeleide, goed ingevoerde elite, terwijl de politieke invloed voor de meeste stemgerechtigde burgers was beperkt tot het stembiljet.⁴⁶ Het parlement, zo leek het, ruziede vooral, terwijl ministers vertrokken en via de draaideur weer op het toneel verschenen.⁴⁷ Aldus had de nieuwe republikeinse orde met zijn ‘gouvernement représentatif’ in feite een golf van ontevredenheid veroorzaakt, waardoor tegenstanders van het politieke systeem beweerden dat parlement en democratie met elkaar in strijd waren.⁴⁸

Gelet op deze schare ideologische tegenstanders was het alle hands aan dek voor de verdedigers van de jonge Derde Republiek. Het lag dan ook niet per se voor de hand dat gedurende de jaren 1887-1893 – de Franse parlementaire democratie bestond nauwelijks twee decennia – ook principiële medestanders hun bedenkingen uitten. Het stond immers nog lang niet voor iedereen vast dat alle politieke opties binnen het kader van de Republiek en de parlementaire democratie dienden te liggen en dat het parlement daarin de voornaamste zetel van de macht behoorde te zijn. Het primaat van de parlementaire democratie was met andere woorden nog niet definitief gevestigd.⁴⁹

Toch werd die parlementaire democratie niet alleen door ideologische tegenstanders bekritiseerd. Het was geen kwestie van republikeinen tegen anti-republikeinen, of democraten tegen antidemocraten. Er was ook onvrede *van binnenuit*. In dit onderzoek worden de crisisjaren 1887-1893 gebruikt om in te zoomen op dit tot nu toe relatief onderbelichte onderdeel van het publieke debat: de republikeinse kritiek op de Franse democratie.⁵⁰ Met

⁴⁶ Te Velde, *Sprekende politiek*, 207-208; Lehning, *To be a Citizen*, 156. Vgl. Mayeur, *La vie politique*, 78.

⁴⁷ Vgl. Jean Estèbe, ‘Le parlementaire’ in: Jean-François Sirinelli (ed.), *Histoire des droites en France*, tome III (Parijs 1992) 328; Mayeur refereert in dit verband aan de relatieve ministeriële stabiliteit. Hetzelfde gold volgens hem voor hoge ambtenaren. Mayeur, *La vie politique*, 102-105. Zoals te Velde opmerkt betekende de dominante positie van het parlement echter dat wanneer het er niet in slaagde om een bevredigende uitkomst te produceren, dit de legitimiteit van het hele systeem negatief beïnvloedde. Te Velde, *Sprekende politiek*, 217. Vgl. Jean Garrigues e.a. (eds.), *Histoire du Parlement de 1789 à nos jours* (Parijs 2007).

⁴⁸ Te Velde, *Sprekende politiek*, 211-212 en 217-218. Het betrof hier eerdergenoemde ideologische tegenstanders, maar ook boulangisten (zie inleiding en hoofdstuk 1.2). Politieke kritiek op het parlement kreeg haar evenknie in de Franse literatuur uit de periode. Te denken valt aan Alphonse Daudet’s *Numa Roumestan* (1880), Eugène-Melchior de Vogüé’s *Les morts qui parlent. Scènes de la vie parlementaire* (1899) en Maurice Barrès’ *Leurs Figures* (1902).

⁴⁹ De geschiedenis van de Derde Republiek laat zich voor een groot deel lezen als een poging om die republikeinse democratie via onderwijs, cultuur, legerdienst en politieke hervormingen te doen wortelschieten.

⁵⁰ Hiermee wordt niet bedoeld dat elke republikein er hetzelfde over dacht. Republikeins betekent hier: komend van republikeinse zijde. Wat niet impliceert dat deze kritiek uitsluitend republikeins was of dat zij volledig verschilde van vroegere of latere rechtse, conservatieve kritiek. NB. Dikwijls kwam de republikeinse kritiek neer op kritiek op een *rivaliserende republikeinse factie*. Terecht onderstreept Lehning in dit verband de onderlinge republikeinse onenigheid, voortvloeiend uit het feit dat er geen consistente republikeinse ideologie bestond, maar men binnen het republikeinse kamp over allerlei zaken – sociaal beleid, de Grondwet, het kolonialisme en meer – juist sterk van mening verschilde (hoofdstuk twee gaat hier verder op in). Lehning richt zich echter niet specifiek op de lange crisis die in dit proefschrift centraal staat, te weten de jaren 1887-1893, noch op kranten. Lehning, *To be a Citizen*, 2. Vgl. Nord, *The Republican Moment*, 245 en 249. Nord stelt dat ‘the friends of democratic institutions’ veelal niet minder kritisch richting het republikeinse regime waren dan haar ideologische tegenstanders. Sommige republikeinen, schrijft Nord – vooral leden van de vroegere elites – waren niet werkelijk

dien verstande dat voor 1887 is gekozen als beginjaar omdat toen Boulangers politieke campagne begon en het Wilsonschandaal plaatsvond; 1893 als eindjaar omdat het Panamaschandaal toen op zijn hoogtepunt was.

Dat publieke debat vond voor een belangrijk deel in de media plaats. De geschreven pers floreerde in fin-de-siècle Frankrijk, terwijl de populariteit van voorheen invloedrijke politieke salons juist afnam.⁵¹ Dankzij onder meer verbeterde druktechnieken zoals de rotatiepers, transport per spoor, de impact van reclame en een hogere geletterdheid onder de bevolking lazen meer mensen de krant.⁵² Er bestonden bovendien sterke banden tussen pers en politiek. Met name de grote dagbladen waren belangrijke ideologische steunpilaren van de Derde Republiek en steunden de opeenvolgende regeringen al dan niet direct. Tegelijkertijd was de opkomst van de publieke opinie in het achttiende-eeuwse Frankrijk sterk verbonden geweest met een machtskritiek die de onthulling van schandalen bevorderde.⁵³ Aan het einde van de negentiende eeuw kampten diverse West-Europese landen met wat volgens historicus Frank Bösch misschien wel als een obsessie met (politieke, sociale, morele) schandalen kan worden beschouwd. Hiertoe droegen niet alleen de politieke en sociale democratisering bij, maar zeker ook de ontwikkeling van de massapers.⁵⁴

Om deze redenen is er in dit onderzoek voor gekozen om kranten centraal te stellen. Met het boulangisme inclusief Wilsonschandaal en de Panama-affaire als voornaamste foci en tevens als katalysators van republikeinse kritiek, worden twee belangrijke spelers in het publieke debat bestudeerd, te weten de republiekgezinde kranten *Le Petit Journal* en *Le*

toegewijd aan de Republiek. De latere Vichy periode toont volgens hem aan waarom dat relevant was: zij waren toen onder de eersten die haar verraadden. Hoewel zeker grondig en inzichtelijk gaat Nords boek niet gedetailleerd in op de republikeinse kritiek in geschreven (republikeinsgezinde) media, wat wel de focus is van dit onderzoek, terwijl het hier juist niet of nauwelijks gaat over de senior ambtenaren, militairen, landeigenaren en bedrijfsdirecteuren die, aldus Nord, zich gemakshalve aan het republikanisme conformeerden, om het vervolgens toen het in gevaar kwam de rug toe te keren.

⁵¹ Pierre Albert e.a., *Documents pour l'histoire de la presse nationale aux xixe et xxe siècles* (Parijs 1976), passim; over de afnemende rol van politieke salons: te Velde, *Sprekende politiek*, 221. Over de ontwikkeling van de publieke opinie in Frankrijk, zie Mona Ozouf, *L'homme régénéré. Essais sur la Révolution française* (Parijs 1989), m.n. 21-53. Zie ook Hannah Barker en Simon Burrows (eds.), *Press, Politics and the Public Sphere in Europe and North America* (Cambridge 2002).

⁵² Jean-Marie Mayeur, *La vie politique, sous la Troisième République, 1870-1940* (Parijs 1984) 75-76; Lehning, *To be a Citizen*, 162.

⁵³ Frank Bösch, *Öffentliche Geheimnisse. Skandale, Politik und Medien in Deutschland und Großbritannien 1880-1914* (München 2009) 11. Volgens Bösch was deze kritiek in essentie ethisch. Over de ontwikkeling van de publieke opinie in Frankrijk, zie Mona Ozouf, *L'homme régénéré. Essais sur la Révolution française* (Parijs 1989), m.n. 21-53. Zie ook Hannah Barker en Simon Burrows (eds.), *Press, Politics and the Public Sphere in Europe and North America* (Cambridge 2002).

⁵⁴ Bösch, *Öffentliche Geheimnisse*, 1. In het Franse geval, vooral in de steden, was politieke mobilisatie in de achttiende eeuw begonnen. Simon Schama, *Citizens: a Chronicle of the French Revolution* (New York 1989). Voor een vergelijkende aanpak zie Alexander-Schmidt-Gernig, 'Die Presse als "vierte Gewalt"? Politischer Skandal und die Macht der Öffentlichkeit um 1900 in Deutschland, Frankreich und den USA', in: Martin Kirsch e.a. (eds.), *Der Verfassungsstaat vor der Herausforderung der Massengesellschaft. Konstitutionalismus um 1900 im europäischen Vergleich* (Berlijn 2002), 169-192.

Temps. Beide golden als prominent, zij het om verschillende redenen.⁵⁵ *Le Petit Journal*, opgericht in 1863, was met een prijs van vijf cent zeker twee keer zo goedkoop als de concurrenten.⁵⁶ De krant verscheen op een klein formaat van 44 x 30 centimer, maar behoorde qua oplage juist tot de grootste landelijke dagbladen of *quotidiens* van de Derde Republiek. In 1890 was hij goed voor meer dan een miljoen exemplaren. *Le Petit Journal* had een nationaal bereik en was tot *Le Petit Parisien* op gelijke hoogte kwam en hem zelfs voorbijstreefde wellicht de belangrijkste titel uit de massapers van fin-de-siècle Frankrijk.⁵⁷

Schommelend tussen de 20.000 en 35.000 exemplaren tussen 1880 en 1904 was de oplage van *Le Temps* minder indrukwekkend.⁵⁸ Maar in tegenstelling tot *Le Petit Journal* werd de krant gerespecteerd en veel gelezen in hogere Parijse kringen, vooral door het politiek gematigde deel van de economische, politieke en intellectuele republikeinse elite. *Le Temps*, door de Franse historicus Henri Avenel in zijn monumentale overzichtswerk over de Franse pers uit 1900 omschreven als ‘misschien wel de belangrijkste stem van het publieke denken van onze tijd’, had als preoccupatie politiek, maar schreef ook over kunst en wetenschap; de literaire rubriek kon bogen op beroemde medewerkers als Anatole France.⁵⁹ Behalve om zijn serieuze toon, anonieme, oftewel niet door de redacteurs ondertekende, redactionele commentaren en solide netwerk van buitenlandse correspondenten stond de krant bekend om zijn goede contacten met de Quay D’Orsay, het Franse ministerie van Buitenlandse Zaken, waarvan het als de spreekbuis werd gezien.⁶⁰ Voor *Le Temps* gold dan ook het journalistieke adagium dat je de invloed van een krant niet alleen kan afmeten aan de oplage.⁶¹

Hoewel er binnen het republikeinse kamp een meer behoudende groep, de zogeheten *opportunistes*, en een vooruitstrevender groep, de *radicaux*, bestond (hierover uitgebreid

⁵⁵ Pierre Albert e.a., *Documents pour l’histoire de la presse nationale aux xixe et xxe siècles* (Parijs 1976); Mayeur, *La vie politique*, 75.

⁵⁶ De vergelijking geldt met betrekking tot wat Avenel *journaux politiques* noemt. Henri Avenel, *Histoire de la Presse Française* (Parijs 1900) 859.

⁵⁷ Albert, ‘La Presse Française de 1870 à 1940’ in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 301-302; Mayeur, *La vie politique*, 75. Vanaf 1884 gaf de krant ook met succes een geïllustreerd supplement uit. Over de oplage en het bereik van *Le Petit Journal* zijn voor de jaren 1888-1891 geen cijfers beschikbaar, maar gebaseerd op de cijfers van 1882 en 1908 is het een veilige aanname om te zeggen dat *Le Petit Journal* tot de jaren 1900 als de meest verkochte krant van Frankrijk gold (Parijs vormde het grootste deel van de afzetmarkt). Voor vergelijkende cijfers zie Albert e.a., *Documents pour l’histoire de la presse nationale*, 40-55.

⁵⁸ Martin, *Médias et journalistes*, 96. Albert, ‘La Presse Française de 1870 à 1940’ in: Bellanger (ed.) e.a., *Histoire générale*, 352-353.

⁵⁹ ‘*l’Un des organes les plus considérables, peut-être le premier, de la pensée publique de nos jours.*’ Henri Avenel, *Histoire de la Presse Française depuis 1789 jusqu’à nos jours* (Parijs 1900) 512.

⁶⁰ Martin, *Médias et journalistes*, 96; Albert, ‘La Presse française de 1871 à 1941’ in: Bellanger (ed.) e.a., *Histoire générale*, 210-211; citaat afkomstig uit Avenel, *Histoire de la Presse Française*, 510.

⁶¹ Martin, *Médias et journalistes*, 96-97.

hoofdstuk één) en de gekozen kranten beide tot de eerste stroming behoorden, zijn *Le Petit Journal* en *Le Temps* samen representatief voor een belangrijk deel van de republikeinse opinie. Zoals gesteld is juist kritiek vanuit deze geleerden extra interessant, omdat zij wellicht het minst viel te verwachten.⁶² Aan critici had de Franse parlementaire democratie immers geen gebrek.

Door te focussen op hun politieke commentaren 1887-1893 zullen we erachter komen welke bezwaren de kranten koesterden jegens het parlementaire bestel, dat wil zeggen wat volgens hen de tekortkomingen waren van de Franse republikeinse democratie.⁶³ Juist om het analyseren van die kritiek gaat het in dit proefschrift: te laten zien dat die democratie niet alleen door tegenstanders werd gehegeld, maar ook van principiële medestanders kritiek had te verduren. Zoals zal blijken bestond er op dit vlak inhoudelijk verschil tussen *Le Petit Journal* en *Le Temps*. Ook wat frequentie betreft: met name als er geen crisis speelde waren de politieke commentaren van *Le Petit Journal* überhaupt schaarser.⁶⁴ Maar er was ook overlap.

De hoofdvraag die dit onderzoek zal proberen te beantwoorden luidt: hoe stonden *Le Petit Journal* en *Le Temps* in de jaren 1887-1893 en met name tijdens het Wilsonschandaal, het boulangisme en het Panamaschandaal tegenover de Franse parlementaire democratie? Door te kijken naar deze twee belangrijke en wat hun stijl en doelpubliek betreft complementaire republikeinsgezinde kranten kunnen we van het debat binnen het republikeinse kamp een substantieel beeld krijgen, zodat ook andere vragen kunnen worden beantwoord: was de republikeinse kritiek incidenteel of structureel? Welke thema's komen het meest naar voren? Hoe verhouden deze zich tot het populisme? Ondanks een duidelijke overlap, zo zal blijken, had elke krant zijn eigen specifieke grieven. Ook verschilde hun inschatting van de schandalen en het boulangisme aanmerkelijk. Bovenal, hoewel beide pro-establishment, betoonde zowel *Le Petit Journal* als *Le Temps* zich een kritisch waarnemer van de politiek; een voorwaarde om te spreken van *republikeinse* kritiek en niet simpelweg de kritiek van *Le Petit Journal* of *Le Temps*.

Zij is hoe dan ook een fenomeen dat aandacht en analyse verdient. Niet alleen omdat we door op de politieke commentaren te focussen een beter beeld krijgen van de kranten en de manier waarop zij hun democratie begrepen en bekritiseerden, welke thema's ze daarbij

⁶² Over het onderwerp is bovendien weinig geschreven. De auteur van dit proefschrift zijn geen studies bekend die gedurende langere tijd focussen op republikeinse kritiek van kranten.

⁶³ Het onderzoek concentreert zich op het bestel als zodanig, derhalve in principe niet op politieke commentaren over specifieke onderwerpen op het gebied van bijv. sociale zekerheid, onderwijs of buitenlandpolitiek.

⁶⁴ Bedoeld wordt hier de voorpagina-commentaren, die de voornaamste bron vormen voor dit proefschrift.

benadrukten en hoe ze dat deden. De kritiek zegt tevens iets over de toen heersende politieke mentaliteit – een wijdverbreid ongenoegen over hoe de representatieve democratie functioneerde – zeker als we haar ook op de minst verdachte plekken aantreffen. In casu: bij republikeinen. Door juist het republikeinse kamp of spectrum centraal te stellen in plaats van ideologisch vijandige kranten wil dit proefschrift bijdragen aan een completer beeld van de politieke strijd in de Franse Derde Republiek, een in politiek (en cultureel) opzicht essentiële periode in de Franse geschiedenis.

Kijken we voorbij de horizon van die Derde Republiek, dan kan blootlegging en analyse van de republikeinse kritiek in de jaren 1887-1893 ook ons begrip van de vertegenwoordigende democratie als zodanig versterken; in sommige gevallen herinneren de bestudeerde commentaren aan populististische kritiek in onze eigen tijd. Dat is minder vreemd dan het wellicht lijkt, aangezien die kritiek inmiddels wordt beschouwd als iets wat met de democratie samengaat; als haar bijproduct.⁶⁵ Het ‘geval Frankrijk’ onderstreept de waarde van die stelling op een nieuwe manier. De relevantie van dit onderzoek is daarom niet tot Frankrijk beperkt. Noch is zij louter historisch.

Eerder kan de Franse casus worden beschouwd als een laboratorium voor de democratie. Een casus waarin we kunnen zien dat en hoe een institutionele democratie, waarin de nadruk lag op een specifieke, onbuigzame invulling van het concept van volkssoevereiniteit en waarin georganiseerde politieke partijen nog geen opgang hadden gemaakt, die bovendien haar impliciete beloftes niet afdoende waarmaakte en zwaktes toonde, onder druk kwam te staan; hoe die democratie met populistische tegenstand en ook met kritiek vanuit eigen kring werd geconfronteerd, en hoe ze omsprong met die uitdagingen.

Dat brengt ons bij de methode. Gekozen is voor een chronologische, integrale bestudering van de belangrijkste opiniërende voorpagina-artikelen van de geselecteerde kranten tussen het moment waarop Boulanger als minister van Oorlog aan de kant werd gezet en het strafproces over het Panamaschandaal, oftewel tussen eind mei 1887 en maart 1893. In het geval van *Le Petit Journal* betrof dit primair de dagelijkse, door het collectieve pseudoniem Thomas Grimm ondertekende kroniek; bij *Le Temps* ging het vooral om het titelloze hoofdredactioneel commentaar, in beide gevallen nu en dan aangevuld door andere relevante, op het functioneren van democratische instituties en hun personeel, de politici, gerichte (nagenoeg steeds voorpagina) berichten.

⁶⁵ Politiek wetenschapper Jan-Werner Müller refereert aan het populisme als de ‘schaduw’ van de democratie. Jan Werner Müller, *What is Populism?* (Philadelphia 2016) 20 en 101; te Velde wijst op de ‘inherente verbinding tussen populisme en democratie.’ Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme: politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010) 245.

Het onderzoek sluit zoals opgemerkt aan op de literatuur over politieke schandalen, die een debat teweeg kunnen brengen dat licht werpt op specifieke aspecten van een politieke cultuur. Dit laatste geldt ook voor de boulangistische crisis, die weliswaar geen politiek schandaal pur sang was, maar wel degelijk door zo'n schandaal, te weten de Wilsonaffaire, werd aangejaagd, terwijl een fundamenteel politiek debat plaatsvond over de parlementaire Derde Republiek. Die, met een populaire voormalige minister die bezwoer in hart en nieren republikein te zijn als uitdager, belandde in zwaar weer.

Dit proefschrift bestaat uit acht hoofdstukken. Omdat is gekozen voor een chronologische aanpak per crisis – eerst het boulangisme, dan het Panamaschandaal – is ook de behandeling van de politieke context van de jaren 1887-1893 in tweeën gedeeld: hoofdstuk één neemt de periode tot eind 1889 voor zijn rekening, met daarin een hoofdrol voor het politieke bestel van de jonge Derde Republiek. Ook komt het boulangisme inclusief Wilsonschaandaal aan bod, terwijl het geschetste theoretisch kader van het populisme wordt gebruikt bij de duiding daarvan; bij de analyse van de politieke kritiek van *Le Petit Journal* zal dit opnieuw van pas komen. In hoofdstuk twee staat de Franse pers centraal en wordt het journalistieke profiel van zowel *Le Petit Journal* als *Le Temps* uitgediept. Hoofdstuk drie is gewijd aan het eerste deel van de politieke commentaren van *Le Petit Journal*, te weten de jaren 1887, 1888 en een deel van 1889. Aldus omvat deze periode het ontstaan van het boulangisme en de crisis die het teweegbracht. Hoofdstuk vier zal zich voor dezelfde periode richten op *Le Temps*. In hoofdstuk vijf worden de jaren 1889-1893 behandeld, met hier een hoofdrol voor het Panamaschandaal; zes en zeven focussen opnieuw op *Le Petit Journal* respectievelijk *Le Temps*, maar nu voor de in hoofdstuk vijf beschreven periode, oftewel vanaf september 1889 tot en met het uitbreken van het Panamaschandaal. Hoofdstuk acht behandelt de blootgelegde kernthema's, vergelijkt de kranten met elkaar en reflecteert op de aangetroffen kritiek.

Tot slot enkele opmerkingen over het gebruik van citaten. Geen historicus ontkomt eraan, en zeker niet een die (Franse) kranten als bron gebruikt. Omwille van de leesbaarheid worden in de regel echter alleen zeer korte citaten samen met hun Nederlandse vertaling in de tekst zelf weergegeven; van de overige verschijnt alleen de vertaling, met het Franse origineel in de voetnoten. Alle vertalingen zijn van eigen makelij. Dikwijls was het daarbij ter behoud van de oorspronkelijke betekenis nodig om naar de geest van het Frans te vertalen en niet al te veel naar de letter. In de gevallen waarin wat meer vrijheid is genomen staat dit in de voetnoten voorafgaande aan de vertaling vermeld door de zinsnede 'vrije vertaling van'.